

MEŞRUTİYET'TEN 21. YÜZYILA
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

Y A Z A R L A R

Prof. Dr. Ali SATAN
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN
Prof. Dr. İsmail ŞAHİN
Prof. Dr. Mustafa TURAN
Prof. Dr. Nasrullah UZMAN
Prof. Dr. Serkan TUNA
Doç. Dr. Altuğ GÜNDAR
Doç. Dr. Hadiye YILMAZ ODABAŞI
Doç. Dr. Mustafa BIYIKLI
Doç. Dr. Nilüfer ERDEM
Doç. Dr. Seda BAYINDIR ULUSKAN

E D İ T Ö R L E R

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN
Arş. Gör. Umut DERE

YAYIN NO: 1194

MEŞRUTİYET'TEN 21. YÜZYILA TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

Yazarlar:

Prof. Dr. Ali SATAN - Prof. Dr. Cezmi ERASLAN - Prof. Dr. İsmail ŞAHİN
Prof. Dr. Mustafa TURAN - Prof. Dr. Nasrullah UZMAN - Prof. Dr. Serkan TUNA
Doç. Dr. Altuğ GÜNAR- Doç. Dr. Hadiye YILMAZ ODABAŞI
Doç. Dr. Mustafa BIYIKLI - Doç. Dr. Nilüfer ERDEM
Doç. Dr. Seda BAYINDIR ULUSKAN

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 50417

1. Basım: Kasım 2024

ISBN: 978-625-8274-94-3

Kapak: *Deniz Şensöz*
Sayfa Tasarımı: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19
Kapak Baskı: *Şekil Ofset*

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx)

bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

İÇİNDEKİLER

Sunuş	5
1800-1882 Türkiye-Avrupa ve Dünya / <i>Cezmi Eraslan</i>	7
Saray Merkezli Yönetimde Tek Adam Devri / <i>Cezmi Eraslan</i>	55
Milli Mücadele'ye Giden Süreçte Osmanlı Devleti'nin Girdiği Savaşlar ve Kayıpları / <i>Mustafa Turan</i>	110
1919-1923 Türk İstiklal Harbi ve Yeni Türk Devleti'nin Kurulması / <i>Mustafa Turan</i>	171
Türkiye Cumhuriyeti'nin İç Politikaları (1923-1950) / <i>Nasrullah Uzman</i>	241
Atatürk Dönemi Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1923-1938) / <i>Nilüfer Erdem</i>	299
İnönü Dönemi Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1939-1950)/ <i>Nilüfer Erdem</i>	351
Tek Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi (1923-1950) / <i>Serkan Tuna</i>	391
Tek Parti Döneminde Kültür ve Sanat Politikaları (1923-1950) / <i>Seda Bayındır Uluskan</i>	457
Türkiye Cumhuriyeti'nde Toplumsal ve İç Politik Gelişmeler (1950-2000) / <i>Ali Satan-Hadiye Yılmaz Odabaşı</i>	495
Türk Dış Politikasında Ortadoğu / <i>İsmail Şahin-Altuğ Günar</i>	590

ABD ve Avrupa ile İlişkiler / <i>Altuğ Günar-İsmail Şahin</i>	632
Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Ortak İlişkileri / <i>Mustafa Bıyıklı</i>	676
Çok Partili Yaşamda Türkiye Ekonomisi (1950-2002) / <i>Serkan Tuna</i>	694
Çok Partili Dönemde Kültür ve Sanat Politikaları (1950-2002) / <i>Seda Bayındır Uluskan</i>	736
Dizin.	761

SUNUŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılının idrakine adanan bu kitapta, on dokuzuncu asır gelişmelerini ele almakla birlikte meşrutiyeti başlığa çıkarmayı tercih ettik. Osmanlı İmparatorluğu'nda reform arayışları her ne kadar on yedinci asrın hemen başlarından itibaren görülmüşse de idari ve siyasi yapılanmada köklü ve kapsamlı değişme ve düzenlemelerin bu dönemde yoğunlaştığını biliyoruz. Siyasi yapıda ortaya konan en kalıcı reform şahıs/aile hâkimiyeti yerine millet egemenliğini koymak olmuştur. Başlangıçta şeklen de olsa atılan adımlar, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran neslin doğduğu, eğitim aldığı, şahsiyet kazandığı meşrutiyet dönemlerine işaret etmektedir. “En az üç asırdan beri devam eden Türk İnkılabı'nın idari ve siyasi sistemlerin en olgunu, tamamlanmış olan cumhuriyetin” ve inkılapların ayak seslerinin duyulduğu, edebiyatlarının açık açık yapıldığı, Tarık Zafer Tunaya'nın deyişiyle “cumhuriyetin laboratuvarı” olduğu dönem, II. Meşrutiyet dönemi olmuştur. Yapılan siyasi sosyal, kültürel ve idari inkılapların fikri hazırlığı ve tartışmaları bu dönemde yoğunlaşmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti, artık bir asırlık çınar olmuştur. Söz konusu ettiğimiz bu asır, Türk milletinin tarihindeki en kapsamlı değişimleri şeklen ve zihnen; sıkıntılarıyla birlikte yaşadığı bir zaman dilimidir. Köklerini çok derinlere ulaştırarak güçlü ve güvenli büyüyerek asırlarca ömür alan çınar, altı asırlık Osmanlı İmparatorluğu'nun simgesi olarak kabul edilmektedir. Cumhuriyet için simge olarak önerilen akasya ise çabuk büyüyen ve çiçek açabilen, ortalama ömrü yarım asra kadar uzanabilen bir bitkidir. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların Batı ile aradaki gelişmişlik farkını kapatmak için hızlı hareket etmek mecburiyetine de işaret eden akasya seçimi, Anadolu jeopolitiğinde çabuk güçlenmenin, zorluklar karşısında ayakta kalabilmenin, hatta başardığını ilk nesilde görmenin de simgesi sayılabilir. Tarık Buğra'nın “Yağmur Beklerken”inde Rıza Efendi, toplumdaki zihniyet değişikliğine de işaret ederek: “Eskiden dedeler torunları görsün faydalansın diye yol kenarlarına, meydanlara çınarlar, kestaneler dikmiş, biz de parklara kendimiz için akasyalar dikiyoruz” demektedir. İkinci yüzyılın başında; fert ve yönetici olarak kendimizi ve günümüzü düşünerek harcadığımız zamanların sonunda olduğumuz inancıyla hep birlikte yeniden gelecek nesiller için düşünmeye, çalışmaya ve üretmeye başlarsak yirmi birinci asrın Türk asrı olacağına güvenebiliriz.

Bu açıdan ilk on yıl kadar onuncu on yıl da çok önemli görülmelidir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün onuncu yıl konuşmasında büyük bir samimiyet ve

heyecanla altını çizdiği “Asla şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş büyük medeni vasfı ve büyük medeni kabiliyeti, bundan sonraki inkişafı ile âtinin yüksek medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır” ideale ulaşmak yolunda bir asır çok da uzun bir süre değildir. Bununla birlikte insanın insanı sömürdüğü iki asrın sonunda insanlığa yeni bir medeniyet önerisi getirmek için söz konusu dönemde yaşananların muhasebesini yapmak ve ayaklarını sağlam basmak gereklidir. Aydınların ve medeniyet ideali olan toplumların dayanacakları sağlam zemin şüphesiz doğru bir tarih bilgisi ve bilincidir.

Bilge Kültür Sanat'ın kıymetli yöneticisi dostumuz Adnan Mecid Yüksel'in çağrısıyla hareketlenen, hepsi birbirinden kıymetli, alanlarında uzman meslektaşlarımızın katkılarıyla ete kemiğe bürünen bu kitapta, son iki asrın hem anlatımı hem de muhasebesi ‘ilmin hatırı âli tutularak’; imkânlar ölçüsünde yapılmaya gayret edilmiştir.

Türk milletine, cumhuriyetine ve geleceğini inşa edecek gençliğimizin birikimine katkı sunması ümidiyle...

Cezmi ERASLAN & Umut DERE

İstanbul, 2024

1800-1882 TÜRKİYE-AVRUPA VE DÜNYA

Cezmi ERASLAN*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun on altıncı asrın sonunda yaşadığı bir askeri şokla başlayan reform ve çağı yakalama serüveni, zamanla devlet ve toplum hayatının her sahasına nüfuz etmiştir. Yöneticiler, ordudan başlayarak devletin her kurumunda birtakım yenileşmelere gitmişler, idari, mali, sosyal, kültürel ve nihayet siyasal alanda gerekli gördükleri iyileştirmeleri hayata geçirmişlerdir. Geleneksel devlet ve toplum yapısına sahip bir imparatorlukta değişime girişmek hiç şüphesiz sebepsiz olmamıştır. Dünyanın gerçekleşen coğrafi, askeri, teknolojik ve düşünsel gelişmelerini takip etmeyi ve çoğu zaman siyasal alandaki rakiplerin dayatmalarına cevap vermeyi amaçlamıştır. On yedinci asrın sonundan itibaren birbiri ardına gelen askeri yenilgiler üzerine yönetimin alarm durumuna geçerek giriştiği reformlar, askeri ve ilmiye kısmının yoğun muhalefetiyle karşılaşmıştır. Gerçekten de geleneksel toplum ve devlet yapısı anlayışına sahip Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal dinamiklerin hassasiyeti, desteği veya muhalefeti yapılan işlerin zamanını, kapsamını ve hacmini belirlemiştir. Yenileşme uğrunda hayatını kaybeden padişahların olması sürecin kendi içinde zorluğunu anlamak bakımından önemli işaretler olmuştur. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda Batı dünyasının (Avrupa ve ABD) sanayi ve teknoloji alanındaki baş döndürücü gelişmesi, Osmanlı yöneticilerine ilaveten bürokrat ve aydın kesimi de harekete geçirecek mahiyet kazanmıştır. Türk ve İslam dünyasının büyük çoğunluğunun sömürgeleştirilmiş olması klasik cihan hâkimiyeti mefkûresini tamamen tersine döndürmekle kalmamış ve kutsalını tartışmaya açmıştır ki Osmanlı, elindeki birikiminin işe yaramadığı zannı ile tamamen döneme hâkim devletlerin kanunlarını benimsemeye yönelmiştir.

Türk modernleşmesinin en hareketli ve kapsamlı adımlarına sahne olan on dokuzuncu asır sadece Türkiye'de değil dünyada fikir, idare, siyaset bakımından köklü değişikliklerin hayata geçtiği bir zaman dilimi olmuştur. Siyasi ve idari değişimlerin hülasası olarak ifade edilen kavramların tetiklediği düşünsel değişimler, sonraki asırların farklı coğrafyalardaki gelişmelerine yön vermiştir. On altıncı asırdan itibaren coğrafi keşiflerin önünü açtığı sömürgecilik hareketinin liderleri değişse de gelişmemiş ve az gelişmiş ülkelerin kaynaklarını sömürmek,

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye, E-posta: cezmi.eraslan@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3475-310X.

gelişmiş devletlerin hakkı olarak görülmüştür. Kuzey ve Güney Amerika, Akdeniz, Hint Okyanusu ve Uzak Doğu'nun içe kapanık yaşayan kadim imparatorlukları, sanayi inkılabının doğrudan ve dolaylı etkilerinden kaçamamışlardır. Burada önceliği sürecin öncülüğünü yapan Avrupa ve Amerika'ya verecek, sonrasında ise Osmanlı yenileşmesinin ana hatlarını ele almaya çalışacağız.

1. AVRUPA VE DÜNYA

Avrupa'da vatandaşların kötü yönetime karşı direnme hakkını tanıyan doğal hukuk anlayışının gelişmesiyle, yönetilenlerin, insanın yaratılış doğası gereği sahip olduğu hakları ön plana çıkarmaya başladıkları görülür. İngiltere'de 1689 Şubat'ında kabul edilen *Haklar Beyannamesi*¹ ile Parlamente'ye tanınan iktidarı belirleme hakkı, Kral'ın keyfiliğini ve yetkilerini sınırlandırıyor. Bunun yanında hâkimiyetin kaynağını ilahî olmaktan çıkarıp milletin temsilcilerine bağlıyordu.

Sırasıyla İspanyol, Fransız ve İngiliz emperyalizmlerine karşı verilen mücadelenin sonunda ilan edilen 4 Temmuz 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde² yer alan yaşama, hürriyet ve saadetini temin etme gibi insanların devredilemez olduğu ve devletlerin de bu hakları güvence altına almak için kurulduğu anlayışı, Avrupa ve dünya tarihi için çok önemli bir dönemeçtir. Yönetenlerin meşruiyetini yönetilenlerin rızasından aldığı, herhangi bir hükümet bu esasa aykırı hareket ederse değiştirilmesi ve yerine yenisinin getirilmesi yönetilenlerin hakkıydı. Bu anlayış, Fransız ihtilali sonrasında ilan edilen 28 Ağustos 1789 İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi ile desteklenip, 1793 Fransız Anayasası'ndaki Haklar Bildirisi ile gelişerek millet egemenliği ve demokrasi fikrinin temelinde yer aldığı muazzam bir değişimi ortaya çıkarmıştır.³ Arkasında Amerikan bağımsızlığı, Fransız İhtilali ve sınai keşiflerin; 1780-1840 döneminde zirvesine ulaşan sanayi inkılabının⁴ itici gücünü ve siyasi, idari toplumsal yaşama etki eden fikirlerini taşıyan 19. Asırda, ayakta kalabilenler ancak bu sürat çağına, zihni teknik ve sosyal değişime ayak uydurabilenler olmuştur.

1 Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1989, s. 452.

2 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 28.

3 İnsan ve Vatandaş hakları, insanların hakları bakımından eşit olarak doğduklarını, söz konusu hakların hürriyet, mülkiyet, güvenlik ve zulme karşı direnmek olduğunu belirlemiştir. Her türlü egemenliğin kaynağı olarak milleti gösteren beyanname, kanunu umumi iradenin ifadesi olarak temel almış ve kamu düzenine aykırı olmayan siyasi ve dini inancın eleştirilemeyeceğini, her vatandaşın konuşma, yazma ve yayınlama hürriyetine sahip olduğunu kayıt altına koymuştur. Armaoğlu, *age*, s. 40.

4 Elle üretimden makine üretimine geçiş ve buharlı makinelerin maden ve tekstil sanayilerinde yoğun şekilde kullanılmasıyla gerçekleşen üretim artışı sürecinin üretici devletler ve hammadde kaynakları bakımından yarattığı değişimin adıdır.

On altıncı asırdan itibaren gerçekleştirilen coğrafi keşiflerin yol açtığı dünyanın az gelişmiş bölgelerindeki değerli madenlerin, baharatların ve insanların köle olarak Avrupa'ya ve Amerika'daki kolonilere nakliyle sağlanan zenginliğin beslediği sömürgecilik anlayışı, on dokuzuncu asrın son çeyreğinde şekil değiştirmiştir. Portekizlilerle başlayıp İspanyollar, Hollandalılar, Fransızlar, İngilizler ve diğer Avrupa devletlerine mensup tüccarlar tarafından köleleştirilerek pazarda adi bir ticaret metaı olarak satılan özünde hür insanların sayısının 100 milyon civarında olduğu belirtilmektedir.⁵ Bu nedenle sömürgeci anlayışın küresel çaptaki uygulayıcılarını ve politikalarını ana hatlarıyla ele almak zarureti vardır.

1.1. İngiltere ve Sömürgeciliğinin Hızlı Gelişimi

On dokuzuncu asır sömürgeciliğinin lideri pozisyonunda olan İngiltere, 1763'te Fransa ve İspanya ile imzaladığı Paris Antlaşmasıyla⁶ Fransa'yı Amerika'dan çıkarmış ve Hindistan'ı ele geçirmekle topraklarında güneş batmayan bir sömürge imparatorluğunun altyapısını hazırlamıştır. Bu dönemde İngiliz pamuk endüstrisinin can damarını oluşturan ham pamuğun Amerika'da kurulan köle çiftliklerinde üretilip, İngiltere'de işlenmesiyle köle ticaretinin el ele gittiği tespiti yapılmıştır.⁷ 1750-1769 arası dönemde İngiliz pamuklu tekstil ihracı on kattan fazla artmıştır. 1785-1850 arasında İngiltere'ye giren ham pamuk miktarı beş milyon tondan iki yüz altmış dört milyon tona çıkarak elli katına ulaşırken; pamuklu üretimi de o ölçüde artarak ekonominin lokomotifini oluşturmuştur. Tarihte ilk defa Avrupa'nın doğu ticaretinin artışıyla geçmesi sanayi in-kılabının pamuklu ürünleri sayesinde gerçekleşmiştir. Doğu Hindistan Şirketi eliyle Hindistan'ın kendi çapındaki endüstrisini sıfırlayıp sadece kendi mamul maddelerine, pamuklularına pazar haline getiren İngiltere, 1820-1840 arasında buraya sattığı pamuklu ihracatını on dört kat artırmıştır. Diğer taraftan aynı süreçte ABD dışındaki Amerika (Latin), Avrupa, Afrika ve Asya, İngiliz mallarına serbest pazar olarak rekor seviyede İngiliz pamuklusu olarak İngiliz tekstil sektörünün gücüne güç katmışlardır.

On dokuzuncu asrın son çeyreğine kadar olan sürecin tartışmasız lideri pozisyonundaki İngiltere'nin temel politikası, serbest ticaretin devam ettirilmesi ve sömürgelerinin emniyetinin sağlanması idi. İngiltere'nin öncülüğünde gelişen pamuk endüstrisi ve hızlanan gemi taşımacılığı, liman tesisleri ve kara ve su yollarının iyileştirilmesine yapılan yatırımların sonuçlarını verdiği bir ortam mevcuttu. Doküman sanayinde mekiğin bulunup yaygınlaştırılması, buharlı

5 Ahmet Kavas, "Sömürgecilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul, 2009, s. 394-397.

6 Armaoğlu, *age*, s. 7.

7 Hobsbaum, bir örnek olarak 1750-1769 arasında İngiliz pamuklu ihracatının on kattan fazla arttığını belirtmektedir. Eric Hobsbaum, *Devrim Çağı, 1789-1848*, (Çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s. 43.

makinelerin üretiminin artmasının adeta kanatlandırdığı üretim patlaması için bir yandan çok ve açık pazar ihtiyacı, diğer yandan sürekli ve akışkan hammadde temini, ulusların politikalarını belirleyecek temel esaslar olmuştur.

İngiltere, ABD ve Fransa ile giriştiği Uzak Doğu'nun münzevi devletlerini Batı ticaretine açmak ve hammaddelerini yağmalamak yarışında 1839-1942 Birinci Afyon Savaşı'nı kazanarak, Uzak Doğu'nun en kadim ve büyük imparatorluğu Çin'i yenmiş ve şehirlerini İngiliz ürünlerine açmakla büyük avantaj sağlamıştır. 1858-1860'taki İkinci Afyon Savaşı'nı da kazanarak Pekin'i yağmalayan İngiltere'nin, Çin'in gümrük gelirlerini kontrol etmeye başlaması emperyalist yarışın en önemli dönüm noktalarından birisidir. Elbette bunun Çin için de sonuçları olacaktır. 1848'de California'da ortaya çıkan "Altına hücum" akımı Çin'den Amerika'ya göçü tetiklemiştir. 1849-1876 arasında yüz binden fazla Çinli Amerika'ya gitmiş ve 1882'de Çinli göçünü kısıtlama yasası çıkarılmak zorunluluğu hissedilmiştir. Gelenler tabii olarak kendi kültür ve yaşam tarzlarını da beraber getirmişlerdir.

Avrupa devletleri, hızla artan sanayileşmenin ortaya çıkardığı işçi hakları meselesiyle büyük bir sorun olarak bu sırada yüzleşmiştir. 1830 ve 1848 İhtilalleri ilk birkaç aylık dönemde başarılı görünürken kısa süre sonra heyecanını yitirmiş ve bastırılmış olsalar da nihayetinde Avrupa krallarının topluma anayasalar vermeleri ile sonuçlanmıştır.⁸ 1860'larda Türkiye ve Rusya, Avrupa'nın yegâne otokrat yönetimleri olarak kalmışlardı. Fransız İhtilali'nden sonra vergi şartına bağlanan oy kullanma hakkının genel oy hakkına dönüşmesi eğilimi de gittikçe güçlenmekteydi.

1.2. On Dokuzuncu Asrın İkinci Yarısında Sömürgecilik ve Avrupa Hâkimiyeti

On dokuzuncu asır gelişmelerinde belirleyici rol oynayan Amerika'da 1861-1865 yıllarında yaşanan iç savaş (Kuzey-Güney), kuzey eyaletlerinin başarısıyla sonuçlanmış olsa da sömürgelerden getirilen zenciler vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmışlardır. Yine 1867'de Mississippi'nin tarıma müsait görülen batı bölgelerinde başlayan çiftçi kolonizasyonu çalışmaları sırasında kıtanın yerlileri olan Kızılderililere yönelik soykırım yapılmış, 1883'e geldiğinde yaklaşık on üç milyon yerlinin hayatını kaybettiği belirtilmiştir.⁹

İhtilaller sürecinin sonrasında dünya ekonomisinin kapitalist mahiyetli büyümesi İngiltere, Fransa ve ABD örneğinde devasa boyutlara ulaşmıştır. Demiryolu ile ulaşımın keşfi ve yaygınlaşmasına paralel olarak telgraf haberleşmesinin

8 İhtilallerin getirdiği değişiklikler çoğu kısa sürmekle birlikte Habsburg imparatorluğunda serflik kaldırılmış, Avrupa'da yaygınlaşması ise 1860'lı yılları bulmuştur. Eric Hobsbaum, *Sermaye Çağı 1848-1875*, (Çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 27.

9 *Age*, s. 156.